

**ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԵՌԱՑԻՆ
ԽՏՐՈՒԹԻՒՆԸ՝
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՊՐԱԾ
ԿԻՆԵՐՈՒ ՈՒ ԱՂՋԻԿՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱՀԱՄԱՐԿՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻՆ ՄԷՋ**

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին վաղորդային տեղի ունեցած Օսմանեան կայսրութեան կործանումէն առաջ, արդեօք հայերը Օսմանեան տարածաշրջանէն ներս ազգ մը կը կազմէին - այս բառին արդիական նշանակութեամբ - : Այս հարցադրումն ու անոր քննարկումը էական են, եթէ կը փափաքինք աւելի լաւ ըմբռնել յատկապէս Սուրիոյ ու Լիբանանի իրենց նոր բնակավայրերուն մէջ Հայկական Ցեղասպանութեան վերապրողներուն ապրած ազգային գործընթացին զանազան ծալքերը. մանաւանդ եթէ նկատի առնենք այն իրողութիւնը, որ Ադէտին յաջորդած այս հանգրուանին էր, որ հայկական կողմը փորձեց ինքզինք վերակերտել ու ինքզինք օժտել ազգային շեշտուած ու նորոգուած նկարագրով մը:

Վերադառնանք ուրեմն մեր հարցադրումին: Եթէ այստեղ որդեգրենք էրիք Հապչապաում-ի բնորոշումը, այն ատեն օսմանեան հայերուն համար կարելի է ըսել, որ յատկապէս կրօնական ու պատմական կապերն են, որոնք այս խմբաւորման կու տան «նախա-ազգայնական» (protonationalisme) որակաւորումը: Կայսրութեան ընդարձակ հողամասին վրայ, հայերը եթէ մէկ կողմէ այլ ազգութիւններու կողքին խառն կ'ապրէին արեւելեան նահանգներու իրենց պատմական օրրանին մէջ, անդին, կարեւոր հատուած մըն ալ սփռուած կ'ապրէր Փոքր Ասիոյ ամբողջ տարածքին: Այս երեւոյթը արգելք կը հանդիսանար յարաբերաբար սահմանուած ու միատարր տարածքէ մը ներս հաւաքական հոլովոյթի մը յառաջացումին: Բացի այս, կայսրութեան բաղկացուցիչ հայերը զուրկ էին մէկ ու միակ լեզուէ մը, որ կարեւոր ազ-

դակ մըն է ազգային շարժումի մը զարգացումին մէջ: Արդ, ճիշդ է որ հայերէնը գործածական լեզու էր օսմանեան տարածքի շատ մը վայրերու հայերուն համար, ճիշդ է նաեւ որ հայկական դպրոցներու քանակը արագօրէն կ'աճէր ու այս ձեւով հայերէնը հետզհետէ կը դառնար համատարած, այսուհանդերձ, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրէին, մեծ թիւով հայեր - կը դժուարանանք տոկոսային համեմատութիւն մը ներկայացնել - թրքախօս էին, իսկ ուրիշներ՝ քրտախօս: Ահա թէ ինչու տակաւին կանուխ էր մտածել որ կայսրութեան հայերուն համար ազգային լեզուն կրնար վերածուիլ հաղորդակցութեան զօրաւոր այն միջոցին, Պենետիքթ Անտըրսըն-ի բնորոշումով «հրատարակման» (print capitalism)¹, որ ունակ պիտի ըլլար հայկական ընկերութեան զանազան խաւերը ազգայնական ծրագիրներով տողորելու ու համակելու: Միւս կողմէն, գոյութիւն ունէին հայկական ընտրանի մը ու մտաւորական խաւ մը, որոնք մեծապէս համակուած էին ազգային գաղափարներով. ստուարաթիւ այս տղամարդիկն ու կիներն էին, որոնք ազգակերտումի գործընթացին անհրաժեշտ տարրը կը կազմէին:

Այս իմաստով, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին ընթացքին, օսմանեան հայերը տարագրելու ու բնաջնջելու ծրագիրը, որ գործադրուեցաւ իշխանութեան վրայ գտնուող Միութիւն ու Յաւաջդիմութիւն թրքական կուսակցութեան կողմէ, նոր թափ տուաւ հայկական ազգայնականութեան, ինչպէս նաեւ նոր կացութիւն մը ստեղծեց՝ վերապրող ժողովուրդին մէջ ազգային գաղափարներու հոլովոյթին վերաբերեալ: Այս երեւոյթը հակասական կրնայ երեւիլ, յատկապէս նկատի ունենալով որ ցեղասպանական ծրագիրին ամբողջ էութիւնը կը կայանար այս ժողովուրդին բնաջնջումին մէջ: Բայց նախ փորձենք արագ ակնարկ մը նետել վերապրող հայերուն պարզած վիճակին մասին: Պատերազմին աւարտին, փլուզուած կայսրութեան արաբական նահանգներուն մէջ սփռուած կը գտնենք քանի մը տասնեակ հազար վերապրողներ, որոնք զանազան կողմերով բազմատարր բնակչութիւն մը կը ներկայացնէին: Այսպէս, անոնք կու գային տարանջատուած ընտանիքներէ, որոնց անդամներէն շատեր անհետ կորած էին Յեղասպանութեան ընթացքին: Այս վերապրող-

¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Լոնտոն/Նիւ Եորք, 1991, էջ 36:

ներու ընակավայրերը բազմակրօն ու բազմացեղային Օսմանեան կայսրութեան զանազան գիւղերն ու քաղաքներն էին, որոնք, այս ընդարձակ հողամասին վրայ, երբեմն իրարու միջեւ աշխարհագրական նկատառելի հեռաւորութիւններ կը պահէին: Վերապրողներու այս սերունդին մէջ հայրենակցական կապերը յաճախ կը գերադասէին ազգային պատկանելիութեան գաղափարը. այնքան որ Հալէպի կամ Պէյրութի գաղթականներուն մէջ խմբուած հայերուն մօտ ստեղծուած էին բաժանման ներքին գիծեր, այլ խօսքով այս վայրերուն մէջ բնակիչները կը համախմբուէին ըստ իրենց ծննդավայր քաղաքին կամ գիւղին, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար որ այստեղ ընկերային խառնութիւնը սահմանափակ ըլլար: Առաւել եւս, հայրենակիցներու միջեւ փոխադարձ օգնութիւններն ու զօրակցութիւնները սկսած էին աւելի եւս զօրացնել հայրենակցական պատկանելիութիւնը: Նոյն այս վերապրողները կը խօսէին բազմազան լեզուներ ու բարբառներ, ինչ որ երբեմն դժուար կը դարձնէր իրարու միջեւ հաղորդակցութիւնը կամ պարզապէս առիթ կու տար թրքերէնի գործածութեան: Իրենց պատկանած յարանուանութիւնները նոյնպէս տարբեր էին: Այսպէս, եթէ անոնց մեծամասնութիւնը կը պատկանէր Հայ Առաքելական եկեղեցւոյ, անդին՝ ուրիշներ կաթողիկէ էին կամ բողոքական: Նոյնպէս, զգալի տարբերութիւններ կային այս վերապրողներու պատկանած ընկերային դասակարգերուն միջեւ:

Բայց եւ այնպէս Ադէտին ահաւորութիւնը խոր ու անջնջելի հետք մը ձգած էր բոլորին վրայ: Պարզ է, որ նման կացութեան մը վերապրած այս խմբաւորումին մօտ կրնար հեշտօրէն յառաջ գալ կամ պարզապէս շեշտուիլ ազգային համայնքի մը պատկանելու զօրաւոր զգացում մը, ինչպէս նաեւ՝ ատելութիւն մը իրենց ողբերգութեան պատճառ եղած կողմին նկատմամբ: Այս պատճառով ալ, Յեղասպանութիւնը ո'չ միայն պիտի վերածուէր հայերու -յատկապէս Սփիւռքեան հատուածին- հաւաքական յիշողութեանը մէջ մնայուն տեղ գտած իրադարձութեան մը, այլեւ անիկա պիտի ըլլար անկիւնադարձային թրուական մը, հայոց արդի պատմութեան թերեւս գլխաւոր դէպքը, որ իր աննախընթաց դրոշմը պիտի դնէր հայկական ինքնութեան վրայ: Այսուհետեւ, միշտ ալ պիտի լսուէին «Յեղասպանութենէ առաջ» ու «Յեղասպանութենէ ետք» արտայայտութիւնները, կարծես հայոց արդի պատմութիւնը բաժնուած ըլլար երկու հատուածներու: Աւելին, ճգնաժամային պահերու, երբ կարիքը պիտի տես-

նուէր համայնքին շարքերը գօտեպնդելու կամ հաւաքական ու միասնական դիրքորոշումներ ճշդելու, յաճախ պիտի ըսուէր. «Յիշէ՛ մէկ ու կէս միլիոնը»², կամ «քուրս նման եմք, նկատի ունենալով որ ցեղասպան քուրքը հայերուն մէջ խտրութիւն չդրաւ»: Այլ խօսքով, պատկանելիութեան այս նոր տարրերը շուտով վերածուեցան հզօր «համարկման միջոցներու» (agents of integration) – ըստ Միրոսլաւ Հրոշ-ի բնորոշումին³, որոնք պիտի ծառայէին հայերուն գաղափարական միատարրացումին: Այս մօտեցումը հաւանական է որ հակաճառէ Ռազմիկ Փանոսեանի պաշտպանած թեզերէն մէկուն, որ ինքնին կը հակադրուի ազգայնականութեան արդի տեսաբաններուն մէկ տարածուած միտքին, որուն համաձայն ազգային ինքնութեան մը կերտումը կը պահանջէ միատարրացումի խիստ գործընթաց մը, յատկապէս մշակութային մարզէն ներս: Փանոսեանի կարծիքով, հայկական օրինակին ուսումնասիրութիւնը ի յայտ կը բերէ այն իրողութիւնը, որ ազգային ինքնութիւն մը կրնայ նաեւ կերտուիլ պետութեան մը կեդրոնաձիգ հաստատութիւններէն զուրկ պայմաններու մէջ, միաժամանակ առանց միատարրացումի գործընթացին դիմելու անհրաժեշտութեան⁴: Ի տարբերութիւն այս մօտեցումին, կը տեսնենք որ, Աղէտին յաջորդող ժամանակաշրջանին, ողբերգութեան յիշատակն ու ցաւը, ինչպէս նաեւ թուրքին նկատմամբ ատելութեան զգացումը գաղափարական գործիքներ դարձած են հայկական նոր Սփիւռքին համայնքային հաստատութիւններուն կողմէն: Իրականութեան մէջ, այս երկու տարրերը շուտով վերածուեցան գաղափարական միատարրացումի գլխաւոր միջոցներու, որոնց ճամբով զանազան ու հակադիր հոսանքներու պատկանող մամուլը, կրթական հաստատութիւնները, հրատարակչատուները, երիտասարդական կազմակերպութիւնները փորձեցին – եւ մինչեւ այսօր կը շարունակեն – ազգային նոր ինքնութիւն մը կերտել յատկապէս Մերձաւոր Արեւելքի մէջ խմբուած գաղթական հայութեան համար: Այլ խօսքով, ազգային ընտրանի

² Ասիկա հայերու կողմէ յաճախ տրուող թիւն է՝ Ցեղասպանութեան զոհերուն թիւը նշող:

³ Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe : A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Քեմպրիճ, 1985:

⁴ Razmik Panossian, *The Armenians : From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Լոնտոն, 2006, էջ. 10:

մը, պետական կեդրոնաձիգ հաստատութիւններէ օժտուած ըլլայ կամ ոչ, միշտ հակամէտ է իր սեփական ցանցերը ստեղծելու ժողովրդային խաւերուն մօտ ազգի իր սեփական պատկերը պարտադրելու նպատակով:

Այս աշխատութիւնը նպատակ ունի քննելու Ադէսին յաջորդած այս կարեւոր ժամանակահատուածը, զոր պիտի որակենք ազգակերտման հանգրուան: Ըլլա՛յ այդ օրերու հայ պատասխանատուներու ճառախօսութիւններուն մէջ, կամ ըլլայ հայկական մամուլի էջերուն մէջ, զօրաւոր հակում մը կը տեսնենք հայկական ինքնութեան նոր պատկեր մը, նոր բացատրութիւն մը տալու: Ըստ այս տեսակէտներուն՝ համայնքը պէտք է լիովին ազատագրուած զգայ թուրքերու լուծէն. ժողովուրդը պէտք է ունենայ ազգային իր ուրոյն լեզուն՝ բոլորին կողմէ օգտագործուող. ազգը պէտք է ընդունի թրքական աշխարհին հետ խզումը ու մերժէ մշակութային ամէն կապ օսմանեան անցեալին հետ: Սոյն գաղափարախօսութեան թիրախը միայն հայ գաղթականներու թրքախօս հատուածը չէ, որ իրականութեան մէջ այն ժամանակ կարեւոր թիւ մը կը կազմէր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Հետեւողական այս քարոզարշաւը նաեւ ուղղուած էր բազմաթիւ անձներու դէմ, որոնք կը շարունակէին երգել ու նուագել շեշտուած կերպով արեւելեան համարուող մեղեդիներ՝ հայերէնով կամ թրքերէնով. «ալաթուրքա» անուանուած նման երաժշտութիւն մը, որ խորքին մէջ իւրայատուկ էր օսմանեան հայերուն եւ այս իմաստով ալ առանձին դպրոց մը կը կազմէր, կը մերժուէր հայկական գաղափարախօսութեան ջատագովներուն կողմէ եւ աշխատանք կը տարուէր զայն վանելու վերակերտման ընթացքի մէջ: Գտնուող ազգային միջնաբերդէն: Երաժշտական կարգ մը գործիչներ, ինչպէս ՆԱՏԸ, որուն մնայուն ներկայութիւնը Օսմանեան կայսրութեան հայերուն մօտ կը հաստատուի քսաներորդ դարու սկիզբի՝ տօնախմբութիւններու, երաժշտանոցներու, որբանոցներու, ընտանիքներու բազմաթիւ լուսանկարներու մէջ, փաստօրէն հետզհետէ կ'անհետանայ հայկական մշակութային կեանքէն: Հայկական նոր ինքնութեան նոյն պաշտպաններն էին, որոնք այս գործիքը կը համարէին այլեւս մերժելի դարձած՝ թուրք-օսմանական մշակութային ժառանգութիւն մը:

Ահաւասիկ ընդհանուր գիծերը հայ պատասխանատուներուն կողմէ յղացուած հայկական ինքնութեան նոր ստորագելիներուն, «մտացածին համայնքին» (imagined community), որուն առարկան կը կազմէր Մերձաւոր Արեւելքի - յատկապէս Սուրիա,

Լիբանան, Պաղեստին ու Իրաք⁵, ինչպես նաև Յունաստանի մէջ համախմբուած վերապրողները: Խորքին մէջ, հայկական նորագուած ինքնութեան մը յղացուած այս պատկերը շատ մը կողմերով չէր համապատասխաներ գետնի իրականութիւններուն: Ինչպէս Հապչապուտ կը գրէ. «Մեր առջեւ յարուցուող հարցը կը կայանայ այն բանին մէջ, որ արդի ազգը, ըլլա՛յ անիկա պետութիւն մը կամ ըլլայ անիկա գանազան մարդոց հաստատութիւն մը՝ պետութեան մը կազմութեան ձգտող, իր ծաւալով, իր աստիճաններով, իր էութեամբ կը տարբերի ներկայ համայնքներէն, որոնց պատկերին հիմամբ, պատմութեան գրեթէ ամբողջ տեսողութեան, մարդիկ իրենց իմֆնութիւնը կերտած են. այս իմաստով ալ, [ազգը] բաւականին տարբեր պահանջներ կը ներկայացնէ անոնցմէ [նոյն այս համայնքներէն]»⁵: Խապչապս, պետութեան մը հաստատութիւններէն զուրկ պայմաններու մէջ գործող հայ պատասխանատուներուն համար պահը հասած էր «յղանալու» այս նոր համայնքը: Անհրաժեշտ էր ուրեմն ամբողջացնել անցեալին հետ խզումը, վերականգնեցնել ազգը՝ Ադէտին արհաւիրքէն ետք, եւ պատրաստուիլ պատմական այն օրուան, երբ «վերընծիւղած» ժողովուրդը պիտի մեկնէր հաստատուելու ապագայ ազգ-պետութեան մէջ:

Այս յօդուածին մէջ պիտի սահմանափակուինք ուսումնասիրելու սոյն լայնածիր նիւթին առնչուող միայն մէկ կարեւոր բնագաւառ մը. այս կը վերաբերի վերապրող երիտասարդ աղջիկներու, կիներու եւ երեխաներու հաւաքման եւ ազգային համայնքէն ներս զանոնք համարկելու աշխատանքին: Այս նիւթին քննութեան համար իբրեւ աշխարհագրական տարածք նկատի առած ենք նախկին կայսրութեան արաբական նահանգները, յատկապէս Սուրիան. այս վերջինը ընդարձակ հողատարածք մըն է, ուր աղջիկներ ու երեխաներ հաւաքելու ու համախմբելու գործողութիւնները ատենին կարեւոր տարողութիւն առած էին: Ինչ կը վերաբերի ժամանակագրութեան, այստեղ եւս պէտք է նշել որ անիկա սահմանափակ է եւ կ'ընդգրկէ յատկապէս 1918 եւ 1919 տարիները, այլ խօսքով Առաջին Համաշխարհային պատերազմին յաջորդող անմիջական ժամանակաշրջանը, որուն ընթացքին ծայր կ'առնէ ազգային վերակերտումի գաղափարին հոլո-

⁵ Hobsbawm, Eric, *Nations et nationalisme depuis 1780 : programme, mythe, réalité*, Փարիզ, 1992, էջ 91:

վոյթն ու ամրապնդումը, Աղէտին վերապրած հայկական ընկերութենէն ներս:

Վերապրողները վերահամարկելու գործընթացն ու «մաքրումի» անխուսափելի համգրուամը

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին վաղորդայնին, իրենց դէմ կիրարկուած բնաջնջումի ու անհետացման ձգտող միջոցառումներէն ետք, Հայերը ծայր կու տան այս անգամ հակառակ ուղղութեամբ գործընթաց մը, որուն գլխաւոր նշանաբանը ազգային վերականգնումն էր: Տարագիր վերապրողները կը ներկայացնեն այդ պահուն մեծապէս տարտղնուած ու ուժասպառ վիճակ մը:

Պատերազմին աւարտին յաջորդող ամիսներուն կը պարզուի նաեւ որ վերապրողներուն մեծամասնութիւնը երեխաներ, աղջիկներ ու կիներ են, որոնցմէ կարեւոր մաս մը կը պահուի իսլամներու մօտ: Այսուհետեւ, բոլոր ճիգերը կը կեդրոնանան հայ ժողովուրդի բեկորներուն որոնման ու համախմբման աշխատանքին վրայ, ազգային վերակերտումի իրականացման յոյսով: Յետ-պատերազմեան այս ազգային զօրաշարժին ընթացքին, որք էակը կը դառնայ խորհրդանիշը ազգային վերընձիւղման, եւ այս իմաստով ալ ազգային միջավայրի մը մէջ անոր պաշտպանութիւնն ու կրթութիւնը կը վերածուին բացարձակ առաջնահերթութիւններու: Սակայն, նոյն այս ծիրին մէջ, իրենց բախտին լքուած հայ կիներու եւ աղջիկներու նկատմամբ յետ-պատերազմեան հայկական համայնքին կողմէ որդեգրուած կեցուածքը նուազ մեծահոգի է: Այնպէս ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք, այս մօտեցումը կ'արտայայտէ որոշ անհանգստութիւն մը, կամ նոյնիսկ անհասկացողութիւն մը այս էակներուն ընկերային ընդհանուր վիճակին նկատմամբ:

Այնպիսի ժամանակաշրջանի մը երբ ազգին բոլոր հաստատութիւնները զօրաշարժի ենթարկուած են հայ ազգը համախմբելու ու վերակերտելու նպատակով, ինչպէ՞ս բացատրել նոյն ժողովուրդի մը բաղկացուցիչ երկու տարրերուն, այս պարագային մէկ կողմէն որբերուն, իսկ միւս կողմէն լքուած կիներուն ու աղջիկներուն նկատմամբ, կողմնակալ կեցուածքի մը գոյութիւնը:

Ահաւասիկ այստեղ է որ մոռտք կը գործենք այնպիսի միջավայրէ մը ներս ուր կարելի է աւելի մօտէն տեսնել ու հասկ-

նալ վերապրողներու յատուկ դասակարգի մը ապրած ամբողջ ողբերգութիւնը, ինչպէս նաեւ նկատել Աղէտին անմիջական հետեւանքները յետ-պատերազմեան հայկական ընկերութեան վրայ: Նախ այստեղ նշենք որ «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան ազգայնական գաղափարախօսութիւնը հայ երիտասարդ աղջիկներուն, կիներուն ու երեխաներուն նկատմամբ միեւնոյն մոլեգնութիւնն ու ծայրայեղութիւնը չէր ցուցաբերած, այն ինչ որ ցոյց տուած էր առական սեռի բոլոր տարիքի մարդոց հանդէպ: Կուսակցութեան գաղափարախօսութիւնը կը հանդուրժէր հայ կիներուն ու երեխաներուն համարկումը իսլամական ընկերութեան մէջ, պայմանաւ անշուշտ որ այս անձերը այլեւս չապրէին համախումբ, ձեւով մը մեկուսացած մնային իսլամական իրենց նոր միջավայրին մէջ եւ կորսնցնէին իրենց ազգային ինքնութիւնը: Արդ, այս կիներն ու երեխաները յաճախ կը նկատուէին պատերազմի աւարներ, ստրկութեան, նոյնիսկ սեռային ստրկութեան առարկաներ: Խորքին մէջ, հայկական ընկերութեան բաղկացուցիչ այս հատուածին նկատմամբ «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան այս դիրքորոշումը միշտ ալ կը հետապնդէր արգիլել ազգային ինքնութեան գոյատեւումը: Այսպէս, զանոնք ֆիզիքապէս ոչնչացնելու փոխարէն, կիներն ու երեխաները կը փոխադրուին մէկ խումբէ մը դէպի միւսը, միշտ ալ անոնց ազգային ինքնութիւնը փոխելու հաստատ մտասեւեռումով:

Այսպէս է որ, պատերազմի տարիներուն, թրջական իշխանութիւնները տարագրութեան ուղիներուն վրայ կը հաւաքեն հազարաւոր երեխաներ, ապա զանոնք կը զետեղեն նորաբաց թրջական հաստատութիւններու մէջ, ուր աղջիկներ ու տղաներ ենթակայ էին կարգապահական խիստ օրէնքներով կրթութեան մը՝ զանոնք թրջացնելու մտադրութեամբ: Այսպիսի հաստատութիւններ կարելի է գտնել կայսրութեան ամբողջ տարածքին, ինչպէս Հալէպ, Մարտին, Ուրֆա, Կեսարիա, Պոլիս, Ատանա, Դամասկոս, Այնթուրա, եւայլն: Հազարաւոր այլ լքուած երեխաներ կ'առնուին քիւրտ, արաբ կամ թուրք ընտանիքներէ ներս: Վերապրողներուն յուշերուն ընդմէջէն կարելի է որոշ գաղափար մը կազմել նաեւ կայքերու մէջ հաստատուած տարագիրներու կարաւաններուն մէջէն հայ երեխաներու ու աղջիկներու անհետացումի պայմաններուն մասին: Այսպէս, մօտակայ քաղաքներու ու գիւղերու բազմաթիւ բնակիչներ կը խմբուին կայքերու մէջ գտնուող աղէտեալներուն շուրջ եւ անոնց հետ կը սկսին մշակել

բազմակողմանի յարաբերութիւններ: Կը պատահէր որ ծնողներ, ուժասպառ ու իրենց սպասող ճակատագիրին այլեւս գիտակից, իրենց կամքով իսկ իրենց երեխաները կը զիջէին տեղացիներու: Կը նկատենք նոյնիսկ որ երեխաներ ու աղջիկներ յաճախ կը փոխանակուէին նաեւ իբրեւ սովորական ապրանք, սնունդ ապահովելու միջոց, պարզապէս ընտանիքի միւս անդամներուն կեանքը երկարաձգելու յոյսով: Մէկ խօսքով, տարագիրներուն մեծ անձկութիւնն ու ծայրայեղ յոսահատութիւնը եղած են այնպիսի ազդակներ, որոնք թոյլ տուած են տեղական բնակչութիւններուն առանց մեծ դժուարութիւններու երեխաներ ու երիտասարդ աղջիկներ խլելու: Միւս կողմէ, տարագրութեան ընթացքին, կիներուն մեծամասնութիւնը կորսնցուցած էին իրենց ամուսիններն ու ընտանիքի այլ անդամները, շատեր բռնաբարուած էին ու իրենց ինչքերէն կողոպտուած. անոնք ճանչցած էին սովը, երբեմն ծնունդ տուած էին ապօրինի երեխաներու: Այս տխուր փորձառութիւնները ապրած կիներու այս հատուածը յաճախ նաեւ մերժուած էր միւս տարագիրներուն կողմէ, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար որ անոնցմէ ոմանք իրենց ապրուստը ճարելու համար ստիպուէին պոռնկութիւն ընել մեծ քաղաքներու մէջ ինչպէս Հալէպ, Դամասկոս, Պաղտատ կամ Մոսուլ: Ուրիշներ, որոնք իսլամներու կողմէ առեւանգուած էին ու բռնի ամուսնացած, ծնունդ տուած էին երեխաներու եւ, պատերազմի աւարտէն ետք, տակաւին կը շարունակէին ապրիլ իրենց նոր օճախներուն մէջ:

Ահաւասիկ այն կնճռոտ կացութիւնները, որոնց դէմ յանդիման կը գտնուէին հայ պատասխանատուները, յետ-պատերազմեան շրջանին: 1917-էն սկսեալ գործընթացը իր ուղղութիւնը կը փոխէ, եւ այս անգամ հայերն են, որոնք կը սկսին որոնել հայրենակից կիներ, աղջիկներ ու երեխաներ, արաբ ցեղախումբերու, քաղաքներու իսլամ ընտանիքներու կամ թրքական նախկին որբանոցներու մէջ՝ զանոնք համախմբելու ու ազգային համայնքին վերադարձնելու նպատակով: Արդ, այս աշխատանքները երեւան կը հանեն նաեւ նման ծրագիրի մը բոլոր հակասութիւններն ու դժուարութիւնները, մանաւանդ որ անոնք առաջնորդուած էին ազգային վերակերտման ու վերակառուցման գաղափարախօսութեան սկզբունքներով: Այլ խօսքով, «ցեղային վերածըփարախօսութեան սկզբունքներով: Այլ խօսքով, «ցեղային վերածըփարախօսութեան սկզբունքներով» կամ «վերընձիւղման» գաղափարները, որոնք շատ գործածական արտայայտութիւններ էին յետ-ցեղասպանութեան ժամանակաշրջանին, իրենց անմիջական ազ-

դեցուծիւնը կ'ունենան ազգային համայնքէն ներս՝ որբերու, լքուած աղջիկներու ու կիներու համարկման գործընթացին վրայ:

Իսկապէս ալ, կը պարզուի որ հազարաւոր մարդկային այս էակներուն իրենց հարազատ համայնքէն ներս ներմուծումը բարդ գործընթաց մըն է: Ազգային գաղափարախօսութիւնը իրենցմէ կը պահանջէր «մաքրուիլ», պատերազմին ընթացքին իրենց կրած թրջացումի հետքերէն: Այլ խօսքով, անհրաժեշտ էր որ անոնք անցնէին հիմնական եւ անխուսափելի հանգրուանէ մը, որ կարելի է նմանցնել մաքրումի կրօնական արարողութեան մը: Մէյ մը որ այս հանգրուանը յաջողութեամբ աւարտէր, ապա, այս երեխաներն ու երիտասարդ աղջիկները կրնային վերածուիլ կարեւոր դերակատարներու, որոնք հաւաքաբար պիտի կերտէին ազգային վերածնունդը: Այդ ժամանակներու հայկական մամուլը, հրատարակութիւններն ու պաշտօնական թղթակցութիւնները հարուստ են այս ոճի խօսքերով ու ճառերով: Անոնք թարգմանը կը հանդիսանան վերակերտումի իսկական կամքի մը եւ կ'արտայայտեն վերապրելու բնական հակազդեցութիւն մը, ամբողջ արհաւիրք մը ապրած ժողովուրդի մը կողմէ: Թէոդիկ որ իր կարգին Աղէտին կենդանի վկաներէն է, նոյն այս ճարտասանութիւնը կ'օգտագործէ երբ կ'անդրադառնայ տարագրութեան ճամբաներուն վրայ հանդիպած հայ երիտասարդ աղջիկներուն ու երեխաներուն կացութեան. «Մե'ր որբերը, Հա'յ որբերը, անոնք որ Պարգեւ էին ու Բերթէվ կոչուեցան, Լուսիա էին ու Ֆաթմա եղան, Հայկ էին ու Ֆայիգ եղան, Արտաշ էին ու Ռէշատ եղան, այսինքն հայնոցներու մէջ էլմաս⁶ էին ու ճամ⁷ դարձան Տանիկներու ձեռք, եւ գունդագունդ գացին լեցուիլ էյթամհա-նէներու⁸ մէջ, «էլիֆ-պէ»ին⁹ հետ «պիսմիլլահի»ն¹⁰ սերտելու»¹¹: Քանի մը էջ անդին, կը շարունակէ. «(..)Թլիստեալ Ապտուլլահներու քով կային Արուսեակներ որոնք հաճիներու¹² կապոյտն ունէին իրենց թուշին եւ այտերուն վրայ: Մեծա-

6 Թրքերէնով աղամանդ:

7 Թրքերէնով ապակի:

8 Թրքերէնով որբանոց:

9 Թրքերէնով այրուբէն:

10 Թրքերէնով իսլամական աղօթք:

11 «Չուլումը եւ մեր որբերը», ճառ ներկայացուած Թէոդիկի կողմէ, Քնալը, 1920 Դեկտեմբեր 30, Պոլիս, էջ 16-17:

12 Թրքերէնով ուխտագնաց:

մասնութեամբ, անոնք մոռցեր էին մայրենի լեզունին եւ «ուլան Ահմէտ» կամ «ղըզ Ատիլէ» կը ձայնէին իրարու: Աղջիկներէն կային որ հարսնանալու տարիքը թեւակոխած եւ կուրծքերնին փութերու պէս կախ, անուանապէ՛ս էին կոյս, այնքան կանուխէն եւ անգթօրէն պատարագուած ըլլալով թուրանեան կիրքերու բազինին վրայ»¹³: Այս սարսափազդու նկարագրութենէն ետք, հեղինակը կ'աւելցնէ. «Ֆիզիքական խնամքին հետ համընթաց՝ անոնք պէտք ունին դաստիարակութեան, մաքրուելու համար այն սեւութենէ՝ զոր թուրանեան ազգը փսեց անոնց հոգիին»¹⁴:

Մաքրումի այս գաղափարը կը կրկնուի նաեւ Սուրէն Պարթեւեանի մօտ, «Որբունի»-ի մէջ. «(...) Պաղեստինէն մինչեւ Միջագետք անապատին արեւալիքներէն ճողոպրած Հայութիւնը կը ներկայացնէ բարոյական դիմագծութիւն մը, որուն տրամօրէն ծանօթ ենք առանց այդ մասին խօսիլ ուզելու:

Ոչ մէկ սրտցաւ մտածող պիտի փորձուէր մեղադրանք մը հանել այդ երեւոյթէն եւ նետել երկարատեւ զարեւրանքի մէջ անբարոյացած, փտմանի մղձաւանջի մը տակ յոռեփոխուած ամբոխներուն հասցէին:

Անվիճելի է, սակայն, թէ առնուազն սերունդ մը պէտք է բոլորել, ազգը մաքրագործելու համար տանիկ շղթայագերծ վայրագութեան, անոր հարկադրած անսահման կեղտն ու պղծութենէն»¹⁵:

Այսպէս, հայերը զօրաշարժի կ'ենթարկուին իրենց շարքերուն մէջ վերընդունելու համար այս երեխաները, երիտասարդ աղջիկներն ու կիները, անոնց վերադարձնելով իրենց ազգային ինքնութիւնը: Իր պապենական տունը վերադարձող «Անառակ տղուն» օրինակով, այս աղէտեալները իրենց կարգին պէտք էր լքէին իրենց հին հագուստները որոնք կեղտոտած էին արհաւիրքի ուղիներուն վրայ, թրքացումի գործընթացին մէջ, ապա, պէտք էր վերստին հագուէին իրենց հարազատ ինքնութեան հանդերձանքը՝ ի վերջոյ դառնալու համար ազգային վերակառուցման ծրագիրին կարեւոր դերակատարները: Դէպի ազգ վերադարձի սկզբունքային հիմերը արագօրէն գետեղուած էին: Կը

¹³ Նոյն տեղը, էջ 20-21:

¹⁴ Նոյն տեղը, էջ 25:

¹⁵ ՍՈՒՐԵՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ, «Հայ Որբացումը», Որբունի (Որբախնամի հրատարակութիւն), Առաջին տարի, թիւ 2, 1919, էջ 19:

մնար այժմ ստեղծել այն գործիքները, որոնք հնարաւոր պիտի դարձնէին «մաքրումի» գործընթացը:

Ազգային համայնքին ներս լինալ կիներուն ու աղջիկներուն ներմուծումը. գործն ու անոր հակասութիւնները

Գեղասպանութեան յաջորդող ժամանակաշրջանին, հայ ժողովուրդը ծնունդ կու տայ ազգային աննախընթաց զօրաշարժի ալիքի մը, ցոյց տալով օրինակելի խիզախութիւն ու համակ նուիրում, ի խնդիր ազգին բեկորներուն համախմբումին ու ազգային վերականգնումին: Այս զօրաշարժը վստահաբար կը միտէր նաեւ համայն աշխարհին ապացուցել հայութեան դէմ գործադրուած բնաջնջումի գործընթացին ձախողութիւնը: Այս տխուր փորձառութիւնը ապրած հայութեան համար պարզ էր որ օսմանեան աշխարհին հետ խզումը անդարձ պիտի ըլլար, եւ հայերուն մօտ այնուհետեւ յառաջ պիտի գար անհանդուրժող կեցուածք՝ ցեղասպանական ծրագիրը յղացող ու գործադրող կողմին նկատմամբ: Այս պայմաններուն տակ, հայ պատասխանատուները կ'աշխատին ջնջել հայկական ընկերութենէն ներս սովորական բոլոր այն երեւոյթները, որոնք հայերը տակաւին կ'առնէին թուրքերուն եւ թուրք-օսմանական միջավայրին հետ: Եգիպտոսի «Յուսաբեր» թերթը այս մտայնութենէն բխող առաջին ցուցմունքները կու տայ 1918 թուականէն սկսեալ: Առաջին չլի վրայ Կարօ Պալեան կը գրէ.

«Ատելութիւնն է մեր սրտերուն անխորտակելի գրահը եւ մեր ազգային փրկութեան գրաւականը: Այն Հայը որ չի գիտնայ Թուրքն ատել, դաւաճան պիտի ըլլայ Ազգին դէմ:

Ատելութիւնը սակայն անիմաստ քառ մը մնալու չէ: Մեր առօրեայ գործառնութեանց մէջ, մեր ամբողջ կեանքին ընթացքին պէտք է պոյֆօթ հոչակեմք թուրք լեզուին եւ երաժշտութեան դէմ, որոնք գերման անպատկառ լրտեսի մը խորամանկութեամբ՝ մեր տաճարներէն ու մեր տան սեմերէն իսկ համարձակեր են սպրդիլ. պոյֆօթ թուրք բարբերուն, թուրք արդիւնաբերութեան դէմ, պոյֆօթ վերջապէս բովանդակ թրքութեան դէմ»¹⁶:

¹⁶ ԿԱՐՕ ՊԱԼԵԱՆ, «Մեր ատելութիւնը», *Յուսաբեր*, 4րդ տարի, թիւ 30, 1918 Յունիս 12, Գահիրէ:

Հայախօսութիւնն ու թրքախօսութեան մերժումը կը դառնան այսպէս այդ ժամանակուայ մամուլին մէջ յաճախ կրկնուող թեմաներ: Հալէպի կամ սուրիական այլ քաղաքներու մէջ խըմբուած հազարաւոր հայեր տակաւին մեծամասնութեամբ թրքախօս էին, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար որ հայկական կարգ մը շրջանակներ իրենց ընդվզումը արտայայտէին այս իրականութեան դէմ: Այս պայմաններուն մէջ, յառաջ կու գայ թրքախօսութեան դէմ շարժում մը որ հետզհետէ կը զարգանայ յաջորդող տարիներուն ընթացքին: Մուշեղ եպս. Սերոբեան «Յուսաբեր»ի մէջ 1918-ին այս մասին կը գրէ.

«Մենք պէտք է աշխատինք մեր լեզուն իրապէս հայացնել, ո'չ միայն անոր համար որ գուտ հայկական նկարագրի մը հիմնաւորումին պէտք ունինք ինքզինքնինս ձերբազատելու համար թուրք ստորին նկարագրի պատուաստումներէն, այլ անոր համար որ մեր ազգին գոյութեան եւ տեւականութեան հարցը կապուած կը մնայ հայ լեզուին հետ»¹⁷:

Միջայէլ Նաթանեան աւելի սպառնական է այս իմաստով. 1919-ին, Հալէպի «Հայ Ձայն»-ին մէջ կը գրէ.

«Զե՞ք կարծեր որ թուրք բռնապետութեան արագ ու սուրկացուցիչ լուծը մեր կեանքին գնով խորտակելէն ետք, ասկէ ետք հայը հայուն հետ թուրք լեզուով խօսիլը ռմբագործութիւն մը պիտի ըլլայ Հայ Լեզուին դէմ, ու սրբապղծութիւն մը հայ իտէալին հանդէպ»¹⁸:

Այսպէս, այն պահուն երբ թրքախօսութեան բացարձակ մերժումը մամուլի ու ճառերու ճամբով հրապարակախօսութեան առարկայ եղած է, անդին, կայ այլ կարեւոր նիւթ մը, որ բացի կարգ մը բացառութիւններէ, ընդհանրապէս չ'արժարժուիր. այս կը վերաբերի իսլամ ընտանիքներու մօտ գտնուած հայ կիներու եւ աղջիկներու վերահամարկման հարցին: Ասոնք այն կիներն ու աղջիկներն են, որոնք պատերազմի տարիներուն վերապրելու համար պարտադրուել էին պոռնկանալ, կամ ծնունդ տուել էին ամուսնութիւններէ -բռնի կամ համաձայնեցուած- ու բռնաբարոսներէ սերած զաւակներու: Ամէն պարագայի այս խնդիրը

¹⁷ ՄՈՒՇԵՂ ԵՊՍ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ, «Հայ Լեզուն», Յուսաբեր, 4րդ տարի, թիւ 20, 1918 Մայիս 19, Գահիրէ:

¹⁸ ՄԻԲԱՅԷԼ ՆԱԹԱՆԵԱՆ, «Բիչ մը ամէն քանի մէջ հայ», Հայ Ձայն, առաջին տարի, թիւ 70, 1 Փետրուար 1919, Հալէպ:

քննարկուած է հայ պատասխանատուներու թղթակցութիւններուն մէջ, անձնական օրագիրներուն կամ յուշագրութիւններուն մէջ: Հակառակ անոր որ հարցին արծարծումը բաւական թապու նիւթ է, այսուհանդերձ այս կիներուն կացութիւնը բացայայտ է եւ կը վերաբերի մեծ թիւով ընտանիքներու: Անիկա լուրջ մտատանջութիւն մըն է հայ ազգայնականութեան ներկայացուցիչներուն համար, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք որ Աղէտին յաջորդող այս ժամանակաշրջանին անոնք կը միտին ազգը «մաքրագործել» զանազան «արատներէ»: Արդեօք այս դասակարգի կիներն ու անոնց զաւակները կրնային տեղ ունենալ վերակերտուող հայկական ընկերութենէն ներս:

Առաջին հերթին փորձենք այստեղ քննել այն դերը, գործը Աղէտեան այս շրջանին ազգայնական գաղափարախօսութիւնը կը վերապահէր հայ կիներուն: Այս գծով Վահան Մալէզեանին տողերը, գրուած 1917-ին պարոք ոճով մը, լաւապէս կ'արտայայտեն հայ պատասխանատուներուն բնութագրումը ինչ կը վերաբերի ազգային վերակերտումի գործընթացին մէջ կիներուն յանձնառութեան: Մալէզեանի արտայայտած գաղափարներուն նմանները, թէեւ տարբեր ոճերով գրուած, կարելի է գտնել նոյն ժամանակներու այլ հրատարակութիւններու մէջ.

«Մեր առնական հպարտութիւնը ոչինչ պիտի կորսնցնէ իր կորովէն, եթէ վեհանձնութիւնը ունենամք խոստովանելու որ ամէն բանէ առաջ հայ կիմն է որ պահած է մեր ազգային գոյութիւնը, կառչելով այն բոլոր նուիրական մասունքներուն գոր մեր նախահայրերը թողած են մեր ազգին, կրօնք եւ լեզու, ընտանիք եւ քարոյական:

«[Վաղը], եւ մանաւանդ այն ատեն, նորէն հայ կիմն է որ աւերակներուն ու գերեզմաններուն պիտի հակադրէ իր գերագոյն երկու գօրութիւնները՝ արգասաւորութիւնը եւ անարարութիւնը. անիկա պիտի ըլլայ իրական գործաւորը հայրենիքի վերաշինութեան, իբրեւ մայր եւ իբրեւ ամուսին, հայրենիքին տալով բազմագունդ լեզուններ, նահատակուած սերունդներուն տեղ, եւ երդիքին կրակը վառելով որպէսզի ամէն կողմ ծխաշունչ օջախները հայրենիքին կեանքը խօսին:

Պատրաստ ուրեմն այդ երջանիկ օրուան, եւ թող այդ օրը ոչ մէկ հայ կիմ հայրենիքէն դուրս մնայ, ոչ մէկ հայ կիմ այնուհետեւ ըլլայ ամուլ: Աւերակ հայրենիքը մարդերու պէտք ունի: Դուք հայ կիմեր կրնաք տալ անոր ինչ որ թուր-

քննելու գազանաբար, դուք միայն, արգալանդ ծոցը հայրենի-
 քննելու, կրնա՞ք գարմանահարալ արգասաւորութեամբ մեր գերա-
 գոյն վրէժը լուծել մեր անիծապարտ դահիճներէն, մէկին տեղ
 տասը սերունդ ցցելով անոնց դէմ»¹⁹:

Ահաւասիկ ծայրայեղօրէն աւանդական ու բացառող արժէք-
 ներէն ներշնչուած դերը, զոր խումբի մը կամ ազգի մը պատմու-
 թեան ճշմարտամային պահերուն կին մը պէտք է ստանձնէ: Ինչ-
 պէս ճօան Նակել կը նշէ. «Պէտք է ըսել որ ազգայնական սեմա-
 րիոնները մեծ մասամբ գրուած են տղամարդոց կողմէ, տղա-
 մարդոց համար եւ տղամարդոց մասին: Ազգային այս թատե-
 րախաղերուն մէջ կիներուն յանձնուած են երկրորդական դե-
 րեր, ինչպէս՝ ըլլալ ազգին մայրեր, ըլլալ անօթներ, որոնք
 ազգը պիտի բազմացնեն, ըլլալ նոր անդամներուն ազգային
 մշակոյթը ջամբող տարրեր, ըլլալ ազգային տունը պահպա-
 նողներ, որոնք պատասխանատու են օճախը վառ պահելու,
 երբ նոյն ժամանակ ազգին տղամարդիկը դուրսն են եւ կարե-
 ւոր գործերու վրայ են՝ պատերազմներ կը մղեն, հայրենիքը
 կը պաշտպանեն, դուրսի աշխարհին մէջ ազգը կը ներկայաց-
 նեն, պետական մեքենան կ'աշխատցնեն»²⁰:

Նշենք նաեւ որ, այն պահուն երբ Մալքեան Եգիպտոսի
 մէջ կը գրէր այս տողերը, ան, ինչպէս Օսմանեան կայսրութեան
 սահմաններէն դուրս ապրող հայերուն մեծամասնութիւնը, յայտ-
 նապէս անտեղեակ էր որ «բռնազաղթած բազմաթիւ հայ կիներ
 պոռնիկ դարձած էին կամ ծնունդ տուած էին իսլամներու հետ
 ամուսնութիւններէ սերած զաւակներու: Այս դասակարգին պատ-
 կանող կիները արդեօք իրենց կարգին կրնային ստանձնել այն
 դերերը, զորս Մալքեան իր յօդուածին մէջ կը վերապահէ ազ-
 գային վերակերտումի գործընթացին մասնակից հայ կիներուն:
 Արդ, ինչպէս տեսանք, «մաքրուիլ»ն ու «մաքրութիւնը» հիմնա-
 կան յատկանիշները կը կազմեն իտէալականացած կնոջ, որ կո-
 չուած է իր ազգին նոր սերունդին կեանք տալու ու զայն դաս-
 տիարակելու ամէնէն աւանդական արժէքներով: Ի դիմաց ազգայ-
 նական գաղափարախօսութիւնները յատկանշող այս պատկերին,
 ի՞նչ դիրք պէտք էր որդեգրել հայ կիներուն նկատմամբ, որոնք

¹⁹ ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԷՋԵԱՆ, «Հայ կիմը եւ իր դերը», Արև, 3-րդ տարի, 20 Յու-
 լիս 1917, Ադեքսանդրիա:

²⁰ Joane Nagel, *Race, Ethnicity, and Sexuality: Intimate Intersections, Forbidden Fron-
 tiers*, Նիւ Եորք/Օքսֆորդ, 2003, էջ 159:

կենակցած էին թշնամիին հետ, մինչև իսկ ծնունդ տալով դահիճին «արիւնը» կրող երեխաներու: Այս մասին հայ պատասխանատուներու կարծիքները յաճախ իրարու կը հակադրուին:

Հոս կը թեւակոխենք միջավայր մը ուր զանազան վարուելակերպեր ու հակադեցուցութիւններ անմիջականօրէն կապ ունին ցեղասպանութեան աղէտին պատճառած հոգեբանական հաւաքական ցնցումին հետ: Պարզ է որ այդ ժամանակներու հայկական ընկերութիւնը յաճախ կ'անտեսէր կիներու վերաբերող այս հարցին ընկերա-հոգեբանական ծալքերը, մանաւանդ որ հաւաքական մտայնութիւնը ամէն բանէ աւելի կը գերադասէր ազգային իղձերու իրականացումը եւ նոյն ժամանակ ձեւով մը գերին դարձած էր դահիճին նկատմամբ խոր ատելութեան: Այս կեցուածքը, որուն հետեւանքները պիտի քննենք անհատական օրինակներու ընդմէջէն, բազմաթիւ պարագաներու առիթ կու տայ հայ կիներու ու երիտասարդ աղջիկներու ինքնամեկուսացումին կամ իրենց ազգային համայնքէն հեռացումին:

Հազուադիւս են այն անձերը որոնք գիտակից էին այս կիներուն ապրած դժբախտութեան ամբողջ ծանրութեան: Ասոնց շարքին կ'արժէ նշել Զապէլ Եսայեանի անունը, որ յայտնի է թէ լաւագոյնս ըմբռնած էր այս խնդրին ընկերային բոլոր ծալքերը: Պօղոս Նուպարին ներկայացուցած իր մէկ տեղեկագիրին մէջ, ան կը վերլուծէ այս հարցին զանազան երեսները: Եսայեան նկատել կու տայ որ կարգ մը կիներ չեն փափաքիր լքել իրենց իսլամ ամուսինները զանազան պատճառներով:

«Ոմանք քարկեցիկ իսլամներու կողմէ դրամով գնուած են կամ ոստիկաններու ձեռքէն ազատուած են, այս ձեւով սոյն կիները կրցած են վայելել յարաբերաբար տանելի կեանք մը: Հետեւաբար, անոնք երախտագիտական զգացում մը կը պահեն այս անձերուն նկատմամբ որոնք իրենց փրկեցին ահաւոր վիճակէ մը:

Ոմանք կորսնցուցած են իրենց ամբողջ ընտանիքը, եւ այս պատճառով ալ կը գտնուին անորոշ ապագայի մը առջեւ:

Ոմանք իրենց իսլամ ամուսիններէն ծնունդ տուած են գաւակներու գորս չեն ուզեր լքել:

Ոմանք, անպատիւ կեանք մը ապրելէ ետք, ամօթի զգացումը ունին եւ չեն համարակիր իրենց հայրենակիցներուն մօտ վերադառնալ:

Ոմանք կորսնցուցած են քաղաքական ամէն արժէք:

Ոմանք չեն վստահիր իրենց երկրի ապահովական պայմաններում:

Անհրաժեշտ է ուրեմն կիներու յանձնախումբեր ստեղծել այս անձերում կացութեամբ զբաղուելու, ի խնդիր անոնց փաշտօնին մերշնչելու, բարոյական մեցուկ դառնալու եւ շատ բարդ պարագաները բնկնելու եւ լուծելու հանդարտօրէն, արդարօրէն եւ մարդկայնօրէն»²¹:

Այս կիներուն ապրած դժբախտութեան մէկ այլ վկայ մըն է գրագէտ Երուանդ Օտեան, որ իր կարգին ճանչցած էր տարագրութեան բոլոր ահաւորութիւնները: Ան, «Անիծեալ Տարիներ» վերնագրով իր յուշերուն մէջ²², կը նկարագրէ դէպք մը որ տեղի կ'ունենայ զինադադարի յայտարարութենէն անմիջապէս ետք, այն պահուն երբ ինք շոգեկառգով Քոնիայէն կը վերադառնար Պոլիս: Իր նստած վակոնին մէջ կան բազմաթիւ անձեր, որոնց շարքին նաեւ թուրք ոստիկաններ: Այս վերջիները անդադար կը խմեն, կ'երգեն, կը նուագեն, ատեն-ատեն ալ իրենց մօտ հրաւիրելով քովի վակոններուն մէջ գտնուող իրենց հայ հոմանուհիները: Ասոնց շարքին կայ նաեւ Պանտրմացի գեղեցիկ կին մը, բարձր կրթութեան տէր, որ կարդացած է նաեւ Օտեանի գործերը եւ կը փափաքի ծանօթանալ գրագէտին: Այդ պահուն, Օտեան կը փորձէ կնոջ տալ բարոյական դաս մը, բայց հայուհին անմիջապէս կը հակադրէ, յայտնելով որ Քոնիա գտնուող եւ իրենց ամուսինները կորսնցուցած հայ կիներուն մեծամասնութիւնը կա'մ պոռնիկ դարձած են, կա'մ թուրք սիրահարներ գտած են, որպէսզի խուսափին Տէր Զօր աքսորէ: Իսկ հիմա որ պատերազմը աւարտած է եւ վերապրողները կրնան ազատագրուած ըլլալու զգացումը ի վերջոյ ապրիլ, նոյն այս կինը համոզուած է թէ իր ճակատագիրը վերջնականապէս վճռուած է եւ թէ ինք երբեք պիտի չկրնայ հայկական ընկերութենէն ներս համարկուիլ: Օտեան կը գրէ.

21 Նուպարեան գրադարան, Ազգային Պատուիրակութեան արխիւներ, 1-15, թղթակցութիւն 1919 փետրուար-Մարտ, «La libération des femmes et enfants non-musulmans en Turquie», տեղեկագիր պատրաստուած Զապէլ Եսայեանի կողմէ, 1919, էջ 9:

22 ԵՐՈՒԱՆԻ ՕՏԵԱՆ, Անիծեալ տարիներ, 1914-1919 (անձնական յիշատակներ), թերթօն լոյս տեսած «Ժամանակ» թերթին մէջ, 1919 փետրուարէն սկսեալ, Պոլիս:

«Այլ շատ ուշ է, պատասխանեց թշուառ կինը, բանը բանէն անցած է... երեւ տարի այս կեանքը վարելէս ետքը, ո՞վ կը նայի երեսս...: Տե՛ս, ես Պանտրմացի պատուաւոր ընտանիքի աղջիկ մըն եմ, բայց հիմա չեմ համարձակիր տեղս դառնալ, որովհետեւ հիմա ամօթ կը զգամ իմ ազգականներուս եւ բարեկամներուս երեսը նայելու, որովհետեւ իրենցմէ շատեր իմացած են որ ինչ տեսակ կեանք մը վարած եմ Գոնիայի մէջ»²³:

Պարզ է որ Պանտրմայի այս կինը առանձին պարագայ մը չէ: Օտեան տպաւորուած կ'երեւի անոր պատումէն եւ դիտել կու տայ որ Հալէպի, Դամասկոսի կամ Քոնիայի հանրային տուներուն մէջ գտնուող ուրիշ բազմաթիւ կիներ չեն կրնար վայելել օսմանեան պարտութեամբ յառաջ եկած ազատութիւններու ալիքը, որովհետեւ, կը շարունակէ ան, «մոլութեան մէջ փնացած էին»²⁴: Նմանօրինակ պատումներ կարելի է գտնել այլ հակամարտութիւններու պարագային, որոնց ընթացքին կիներ բռնաբարումի ենթարկուած են կամ սեռային ստրկութեան առարկաներ եղած են: Եուկոսլավիոյ վերջին պատերազմին ժամանակ տեղի ունեցած բռնաբարումի դէպքերուն պարագային, այս ոճիւրներէն տուժած կիները յաճախ կը մերժեն այս նիւթին մասին զրուցել, նկատի ունենալով որ անոնք ամօթ ու վարկաբեկուած կը զգան, մանաւանդ որ նախատինքի այս միջնորոտը արձագանգ կը գտնէ նաեւ իրենց սեփական ընտանիքին, բարեկամներուն ու համայնքին անդամներուն արտայայտութիւններուն մէջ²⁵: Թոտտ Սալցման այս կիներուն կացութեան մասին կը գրէ. «Բռնաբարումներէ վերապրածներու հետ կատարուած հարցազրոյցներուն ընթացքին նկատելի է որ ամէնէն շատ կրկնուող մտահոգութիւնը անոնց վախն է, թէ իրենց ամուսինները յանկարծ կրնան տեղեկանալ բռնաբարումին մասին. պատճառը այն է, որ անոնք [ամուսինները] կրնան այնուհետեւ մերժել իրենց կիները, չարչարել անոնց կամ, կարգ մը պարագաներու, սպան-

²³ Նոյն տեղը, թերթօն թիւ 177-178:

²⁴ Նոյն տեղը:

²⁵ Todd Salzman, « ' Rape Camps,' Forced Impregnation, and Ethnic Cleansing : Religious, Cultural, and Ethical Responses to Rape Victims in the Former Yugoslavia », in Anne Llewellyn Barstow (editor), *War's Dirty Secret : Rape, Prostitution, and Other Crimes against Women*, Քլիվլենտ, Օհայօ, 2000, էջ 84:

ընտանիքի վերապրող անդամներ: Այլ խօսքով, այս ապաստանարանները անոնց համար պիտի ըլլային վճռական հանգրուան մը, նոր կեանքի մը վերսկսման կամ հայկական ազգային խմբաւորումէն ներս հաւանական համարկումի մը ուղղութիւններով: Կարելի է նաեւ ենթադրել որ Հայէպի մէջ մեծածիւր հայ պոռնիկներու ներկայութիւնը կ'անհանգստացնէր տեղաբնիկ միւս հայերը, եւ այս ձեւով պատճառ եղած էր որ անոնք ամէն ճիգ ի գործ դնէին ընկերային այս անախորժ երեւոյթը ջնջելու նպատակով: Ամէն պարագայի, նախաձեռնութիւնը մեծապէս օրինակելի էր: Անիկա շուտով կ'ապահովէր Հայէպի Առաջնորդարանին գորակցութիւնը, եւ, 1920 Փետրուար 1-էն սկսեալ, ՀԲԸՄ-ը²⁹ կը ստանձնէ ապաստանարանին ֆինանսաւորումն ու ղեկավարութիւնը: Նմանօրինակ այլ հաստատութիւն մը, այս պարագային «Հայուհեաց ապաստանարան» անուանումով, կը հիմնուի նաեւ 1919 Յունուարին, Դամասկոսի մէջ: Նոյն տարուան Մարտ ամիսէն սկսեալ, անոր ղեկավարութիւնը նոյնպէս կը ստանձնէ ՀԲԸՄ-ը:

Այստեղ կանգ պիտի առնենք Հայէպի ապաստանարանին գործունէութեան վրայ, նկատի ունենալով որ անոր թղթակցութիւնը մեզի կը հայթայթէ հետաքրքրական տեղեկութիւններ այս կիներուն ընկերային կացութեան, անոնց ներկային ու անցեալին մասին: Իրօք, այս մէկը արխիւային իւրայայտուկ հաւաքածոյ մըն է, որ, թէեւ ուրուագծային կերպով, բայց եւ այնպէս կը յաջողի մեր առջեւ վերակենդանացնել այս կիներուն անհատական պարագաներն ու կեանքի դժբախտ ուղիները: Ապաստանարանի տնօրէնութեան եւ ՀԲԸՄ-ի Գահիրէի կեդրոնին միջեւ փոխանակուած նամակներուն մէջ, կը գտնուին ամսական տեղեկագիրներ, որոնց մէջ հաստատութեան պատասխանատուները մանրամասն տեղեկութիւններ կը փոխանցեն իրենց մօտ գտնուող կիներուն վիճակին մասին: Այս փաստաթուղթերուն վրայ հիմնուելով, կարելի է վերականգնել կիներուն անուանացանկը, գիտնալ անոնցմէ իւրաքանչիւրին ծննդավայրը, տարիքը, ապաստանարան ուրիշ բերուած ըլլալը, հաստատութենէն ներս իրենց մօտքի կամ ելքի թուականները, իւրաքանչիւրին հայրանունը, ինչպէս նաեւ մինչեւայդ իրենցմէ իւրաքանչիւրին կրած իսլամական անունը: Բայց այս ցանկերուն մէջ հաւանաբար ամէնէն հետաքրքրականը «Մանօթագրութիւնք» անունը կրող բաժինն է,

²⁹ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն: Հիմնուած 1906-ին, Եգիպտոսի մէջ:

ուր կը տեղեկանանք այս կիներուն դիմագրուած ընկերային իսկական հարցերուն: Այստեղ պիտի բաւականանանք ներկայացնել 1919-1921 տարիներուն վրայ երկարող կարգ մը յատկանշական օրինակներ, այլ խօսքով այն տարիները երբ նշուած կիները կամ ընդունուած են ապաստանարան եւ կամ անկէ դուրս եկած են³⁰:

Ապաստանարան ընդունուած այս կիներու խումբին մէջ կան անոնք որոնք այստեղ ուղարկուած են Հայկալի հայկական առաջնորդարանին կողմէ: Այս է պարագան Սոֆի Նալպանտեանի, ծնեալ Պալիքեսիր, 14 տարեկան. ապաստանարան կ'ուղարկուի առաջնորդարանի պատասխանատուներուն կողմէ, պոռնիկի իր վարած կեանքէն դուրս հանուելու մտասեւեռումով: Այստեղ բազմաթիւ են նաեւ այն կիները որոնք փախուստ տուած են իսլամ մարդոց քովէն, որոնք տարագրութեան արտասովոր պայմաններուն մէջ դարձեր էին այս հայուհիներուն նոր ամուսինները կամ պահապանները: Այսպէս, Տուտու (կոչեցեալ Ճեմիլէ³¹) Պարաքճեանը, ծնեալ Այնթապ, 25 տարեկան, կը յաջողի փախչիլ իր թուրք ամուսինին քովէն եւ, իր նորածին երեխային հետ, կ'ընդունուի ապաստանարան: Քանի մը շաբաթ այստեղ մնալէ ետք, ան կը յանձնուի Այնթապի հայրենակցական միութեան հոգածութեան: Սրբուհի, 33 տարեկան, ապաստանարան կը հասնի քիւրտէ մը յղիացած վիճակի մէջ, բայց երեխան կը մահանայ ծնունդէն միայն չորս օր ետք:

Ուրիշ շատերու պարագային յստակ չէ թէ ինչ ուղիներով հասած են ապաստանարան: Շատ հաւանաբար, անոնցմէ ոմանք հաւաքուած են միջազետքեան անապատ գործողողուած հետախուզական խումբերու կողմէ, որոնք կը փնտռէին հայ կիներ ու երեխաներ: Այսպիսիներու շարքը երկար է, եւ կը բաւականանանք այստեղ նշել քանի մը օրինակներ: Աղաւնի Պալտոտաքեան, ծնեալ Պուրսա, 25 տարեկան, զինք կը գտնեն Տէր Զօրի մէջ ուր ամուսնացած էր թուրքի մը հետ եւ մայր դարձած էր երկու տարեկան աղջնակի մը: Անմիջապէս կ'ընդունուի ապաս-

³⁰ ՀԲԸՄ-եան կեդրոնական արխիւներ (Գահիրէ), թղթածրար Հայկալ, թղթակցութիւն 1920 Յունուար-1922 Մարտ, Հայկալի մասնաճիւղէն նամակներ Գահիրէի կեդրոնին, 1920 Մարտ 17, 1920 Մայիս 4, 1920 Ապրիլ 1, 1920 Յուլիս 14, 1920 Հոկտեմբեր 10, 1920 Նոյեմբեր 4, 1920 Դեկտեմբեր 7, 1921 Մարտ 15, 1921 Մայիս 11:

³¹ Փակագիրներու մէջ նշուած են այս կիներուն իսլամական մականունները, որոնք պարտագրուած էին տարագրութեան տարիներուն:

տանարան, ուր կը սորվի դերձակի արհեստը: Մարիամ Թուրթեան, ծնեալ Պեհեսնի, 25 տարեկան, գինք կը գտնեն Ատանայի մէջ. ան ամուսնացած էր Շէյխ Ահմէտ անունով Մեմպուլնցի թուրքի մը հետ: Ապաստանարան կը հասնի յղի վիճակի մէջ, ծնունդ կու տայ աղջկայ մը՝ Հայկուհի, որ կը մահանայ տասնվեց օր ետք: Հայու մը հետ իր առաջին ամուսնութեան ծնունդ բոլոր զաւակներն ալ արդէն մահացած էին: Այնուհետեւ, իբրեւ սպասուհի պաշտօնի կը դրուի հայ ընտանիքի մը մօտ: Եսթեր (կոչեցեալ Զեքիյէ) Պիլազոյեան-Գազանճեան, ծնեալ Սեվերեկ, 35 տարեկան, տարագրութեան շրջանին ամուսնացած էր սեվերեկցի Սայիտ Ահմետի հետ: Եսթեր, հայու մը հետ իր առաջին ամուսնութենէն մայր էր երեք զաւակներու, որոնցմէ մէկը արդէն մահացած էր, մինչ միւսները կը մնային իրենց մօր հետ:

Այնպէս ինչպէս ցոյց կու տան վերոնշեալ օրինակները, Հալէպի ապաստանարանին պատասխանատուները կը փորձէին կարելի եղածին չափ հեզասահ դարձնել այս կիներուն ընկերային համակերպումը: Անոնք կ'աշխատէին յատկապէս այս կիները միաձուլել տեղական ընկերութենէն ներս, փորձելով անոնց համար ճարել աշխատանք, զանոնք ամուսնացնել հայրենակիցներու հետ կամ գտնել անոնց հարազատները, որոնք միաժամանակ պատրաստ պիտի ըլլային իրենց հոգածութեան տակ առնել զանոնք: Այսպէս, Սիրանուշ (կոչեցեալ Այուշ) Տեմիրճեան, ծնեալ Կեյվէ, 15 տարեկան, կ'ամուսնանայ սասուլնցի հայու մը հետ եւ դուրս կու գայ ապաստանարանէն: Փենչան խտրարեան, 25 տարեկան, ծնեալ Պիրեճիք, կը լքէ Հալէպի հանրային տունը եւ կ'ընդունուի ապաստանարան, իր հետ ունենալով իր մէկ տարեկան զաւակը՝ Անդրանիկը: Այնուհետեւ, ընտանիքի անդամներ իրեն օգնութեան կը հասնին, եւ ապաստանարանէն ներս մէկ շաբաթեայ կեցութենէ մը ետք, կը հաստատուի սեփական տան մը մէջ: Ուրիշներ չէին կրնար հանդուրժել իրենց այս նոր միջավայրին պայմանները ու կ'որոշեն դուրս գալ ապաստանարանէն եւ վերադառնալ իրենց իսլամ ընտանիքին մօտ: Այս է պարագան Մարիամ (կոչեցեալ Զեհիտէ) Աքքարտաշեանի, ծնեալ Կիւրիւն, 22 տարեկան, որ փախուստ կու տայ իր ամուսինէն եւ կ'ընդունուի ապաստանարան: Ան կը տառապէր վեներական հիւանդութիւններէ: Միայն քանի մը շաբաթ կը մնայ հաստատութենէն ներս, ապա կրկին կը փախչի՝ ճամբուն վրայ պոռալով թէ ինք իսլամ է: Մէկ ուրիշ օրինակ մը, էլմաս Նիզամեանն է, 27 տարեկան, ծնեալ Սեքաստիա, որ ամուսնացած էր Պէհաէտ-

գուլթիւնները: Այսպէս, այս կիներէն իւրաքանչիւրը հալածուած էր այն մտքով թէ որեւէ պահու կրնայ մերժուիլ իր ազգային խմբաւորման կողմէ եւ այս ձեւով մեկուսացուիլ: Անոնք բռնաբարուած էին, պարտադիր ամուսնացած էին իսլամներու հետ, դարձած էին պոռնիկ. մէկ խօսքով անոնք կրկնակի զոհեր էին, որոնք մէկ կողմէ տեսած էին տարագրութեան ահաւորութիւնները, իսկ միւս կողմէ, ամբաստանուած էին նաեւ իրենց սեփական հայրենակիցներէն եւ այս իմաստով ալ կը յատկանշուէին մեղապարտութեան շեշտուած զգացումներով: Այսպէս, բազմաթիւ հայրենակիցներ անպատուութիւն եւ հաւաքականութեան նկատմամբ նուաստացում կը համարէին տարագրութեան տարիներուն այս կիներուն ապրած վարքը : Այս իմաստով ալ, պատերազմէն ետք, հայերու մօտ կարծիքները հակասական եղած են. արդեօ՞ք այս կիները դեր մը պէտք էր ունենային ազգային վերակերտման գործընթացին մէջ: Ի տարբերութիւն Զ. Եսայեանի, Ե. Օտեանի, կամ Հալէպի եւ Դամասկոսի ապաստանարաններու պատասխանատուներուն, կան շատեր որոնք բացասական պատասխան մը ունէին այս հարցումին, եւ անիմաստ կը համարէին այս տեսակի կիներուն նկատմամբ հոգածութիւնը: Կարելի է ենթադրել որ որոշ հայեր համոզուած էին որ բռնի ամուսնութիւններն ու պոռնկութիւնը այս կիներէն խլած էին ազգային ինքնութեան ամէն զգացում: Ահա թէ ինչու շատ մը պատասխանատուներ լուրջ անձնանուիրութիւն մը ցոյց չեն տար ի խնդիր հայ կիները պատերազմի տարիներու իրենց ընկերային շրջապատէն դուրս հանելու կամ համոզելու անոնց որ լքեն իրենց իսլամ ամուսինները ու վերադառնան դէպի ազգային համայնք: Անոնք յայտնապէս համոզուած կը թուին թէ այս կիները երբեք ալ պիտի չյաջողին «մաքրում»ի հանգրուանէն յաջողութեամբ դուրս գալ եւ թէ անոնց ինքնութիւնը կորած է ընդմիշտ:

Այսպիսի մտածելակերպ մը կը գտնենք Միքայէլ Նաթանեանի մօտ, որ 1919 Յունիս թուակիր նամակի մը մէջ կ'անդրադառնայ Սուրիոյ իսլամ ընտանիքներու մօտէն հայ կիներ հաւաքելու գործողութիւններուն.

«Աղջկանց մեծերը եւ կիները եթէ կ'ուզեն գալ, խնդիր չկայ: Իսկ եթէ չեն գար, խնդիր մը չկայ նորէն. աղէկ կ'ընեն տեղերնին մնալով: Անոնցմէ ալ օգուտ մը չկայ մեզ: Իսկ վնաս՝ թերեւս: Ես տեսայ անոնցմէ շատեր, որ արդէն խելահաս են, կամովին գալ չեն ուզեր: (...) Ցաւալին եւ մեզի պէտքականը փոքրիկներն են. արուները եւ ապականութեան

շուկն չի շնչած աղջիկները, եւ դժբախտաբար անոնցմէ ամենամեծ մասը մեզի անծանօթ կորսուածներ են այլեւս: Անոնք կորսնցուցած են իրենց ազգին եւ ծնողաց գաղափարը: Ես տեսայ անոնցմէ շատերը, որոնք հայերէն բառ մը չի խօսելէն գատ, ոչինչ կը յիշեն իրենց հօրմէն, մօրմէն եւ քնակավայրէն, եւ նոյնիսկ շատերը կը մերժեն հետեւիլ իրենց ծնողաց, հօրը, մօրը, եւ բոյր ու եղբայրներուն եւ ետ կը փախչին»³³:

Յեղասպանութեան զոհերու շարքին գտնուող այս կիները, ինչպէս տեսանք, զանազան տարբեր դժբախտ փորձառութիւններէ անցած էին: Անոնց շարքին ընկերային ամէնէն բարդ եւ ծանրակշիռ վիճակի մէջ գտնուողները անկասկած որ անոնք էին, որոնք, տարագրութեան տարիներուն ո՛չ միայն բռնի ամուսնացած ու բռնաբարուած էին, այլեւ այս պատահարներուն հետեւանքով ծնունդ տուած էին զաւակներու: Առհասարակ, այս ձեւի պարագաներուն ընկերութիւնը աւելի եւս խիստ ու անհանդուրժող կեցուածք կրնայ ցուցաբերել մօր ու անոր երեխային նկատմամբ: Այնպէս ինչպէս տեսանք Արբուշիի օրինակին մէջ, զաւակը շատ յաճախ կը մերժուի իր մօրը հարազատ ընտանիքին կողմէ, եւ այս պայմաններուն մէջ մայրը պարտաւոր է կատարել դժուար ընտրանք մը. կա՛մ առանձին վերադառնալ իր հարազատ ընտանիքը, կա՛մ իր մերժուած զաւակին հետ հեռու մնալ ազգային խմբաւորումէն: Փաստօրէն, շատերու համար այս երեխաները դահիճներու ծնունդներն էին, եւ այս պատճառով ալ անոնք կը խորհրդանշէին տարագրութեան բոլոր ահաւորութիւններն ու Յեղասպանութեան պատճառով յառաջացած խոր ատելութիւնը: Այս տեսակի կիներու նկատմամբ անհանդուրժող մօտեցում մը կը նկատենք նաեւ դանիացի միսիոնար՝ Քարէն Եփփէի գործունէութեան ընթացքին: Երկար ժամանակ Ուրֆայի մէջ գործելէ ետք, Եփփէ Հալէպ կը հաստատուի 1921-ի աշնան, պատերազմին ընթացքին առեւանգուած հայ կիներ ու երեխաներ փնտրելու եւ զանոնք համախմբելու առաքելութեամբ: Դանիացի միսիոնարին կեցուածքը կ'արտայայտուի Հալէպի առաջնորդ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէյեանին գրուած նամակի մը մէջ.

«Ստացայ ձեր նամակը Երանիկ կոչուող կնոջ մասին: Կը ցաւիմ ձեզի յայտնելու որ չեմ կրնար ընդունիլ իր պարա-

³³ Նուպարեան գրադարանի արխիւներ, «Միքայէլ Նաթանեանի թղթակցութիւն», 1914 Դեկտեմբեր-1919 Հոկտեմբեր, նամակ թիւ 14 Նաթանեանէն Վահան Մալեգեանի, 1919 Յունիս 12, Դամասկոս, էջ 198:

գամ, որովհետև կտրականապես կը մերժեմ ընդունիլ իսլամ երեխաներ, քացառութեամբ եթէ հայրերնին կամովին գանձնմ մեզի կը յանձնեն:

(..) Այսուահանդերձ, զուտ հայկական տեսանկիւնէ, չեմ կրնար ընդունիլ այս խառնածին երեխաները: Անոնք ոչինչ են մեզի համար: Կը յանձնարարեմ հեռացնել զայն [Երանիկը]: Ինչո՞ւ մեր ճիգերը պիտի վատնենք այս օտար երեխաները դաստիարակելով, երբ գիտենք որ անդին կարօտի մէջ եղող բազմաթիւ հայ երեխաներ կան»³⁴:

Ճիշդ է որ Քարէն Եփփէ եւ իրեն նման ուրիշներ մտա-վախ էին որ այս տեսակ երեխաներու թուրք, արաբ կամ քրիստ հայրերը որեւէ ժամանակ կրնային գալ եւ պահանջել իրենց զա-լակները: Այսուամենայնիւ, վերոնշեալ օրինակէն կը տեսնենք նաեւ որ նման երեխաներուն մերժումը կտրուկ է, որովհետեւ ա-նիկա հիմնուած է ցեղային խտրականութեան սկզբունքի մը վրայ, որ կը մերժէ համարկել ազգային համայնքէն ներս ունէ ե-րեխայ, որուն յղացողը իսլամ մըն է. այլ խօսքով յղացողը այն-պիսի անձ մըն է, որ այդ ժամանակուայ հայերու հաւաքական մտապատկերին մէջ կը ներկայացնէ թուրք դահիճը:

Եզրակացութիւն

Ցեղասպանութեան յիշատակը մինչեւ այսօր հայկական ազ-գային ինքնութիւնը կազմաւորող հիմնական տարր մըն է: Այն-քան որ այս իրադարձութեան պատումն ու ոգեկոչումը կորսն-ցուցած են իրենց տարերային բնոյթը ու այլեւս կը հետեւին անգիր արարողակարգի մը հայկական ընկերութենէն ներս, ըլ-լա՛յ Սփիւռքի, ըլլա՛յ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ: Բացի այն որ հայկական հանրային կեանքէն ներս այս դէպքին նշու-ները յաճախակի են, ցեղասպանութեան նիւթը նոյնպէս ներկայ է ազգային կրթութեան մարզէն ներս: Այնպէս ինչպէս Ճուլիա Ռեզնիք կը մատնանշէ Հոլոքոսթի պարագային, ազգին ողբեր-գական անցեալին մէջ խարսխուած վախի զգացումը վերածուած է ժողովուրդը միացնող հասարակաց յայտարարի մը³⁵:

³⁴ ՅԱԿՈՒ ԶՈՒԱՔԵԱՆ, Քարէն Եփփէ, Հայ Գողգոթային եւ վերածնունդին հետ, Հայէպ, 2001, էջ 80:

³⁵ Julia Resnik, « Sites of Memory » of the Holocaust : Shaping National Memory in the Education System in Israel, in « Nations and Nationalism », 9 (2), 2003, էջ 297-317:

Այս պայմաններուն մէջ նահատակ-ազգին պատկերը կը սրբանայ, գոհերը կը կերպարանափոխուին ու կը դառնան հիացմունքի, մինչեւ իսկ պաշտամունքի առարկաներ: Սրբացումի այս գործընթացին մէջ ոճիրէն տուժածները, ըլլան անոնք սպանուածները կամ վերապրողները, կը ստանան նահատակներուն յատուկ անբժուլթեան ու անմեղութեան պատկեր մը: Այս թեմաները յաճախ կը կրկնուին գրական ժողովրդային գործերու մէջ, ինչպէս նաեւ այս նիւթով ամբողջ նկարազարդութիւն մը գոյութիւն ունի:

Խորհրդանիշներով լեցուն այս ընդհանուր պատկերին մէջ արդեօք սրբապղծում պիտի չըլլա՞ր եթէ յիշատակուէին նաեւ բազմաթիւ կիներու պատմութիւնները, որոնց մէջ տեսանք թէ անոնք յաջողած են վերապրիլ իսլամ (թուրք, քիւրտ կամ արաբ) պաշտպաններ ունենալնուն պատճառով եւ որոնց հետ անոնք սեռային յարաբերութիւններ ունեցած են: Արդեօք անարգանք մը պիտի չըլլա՞ր եթէ նշուէին այս կիներուն փորձառութիւնները, ուր, ինչպէս տեսանք, անոնցմէ ոմանք ծնունդ տուած են բռնաբարումէ կամ իսլամներու հետ ամուսնութիւններէ սերած զաւակներու:

Այս հարցադրումները առիթ կու տան, որ փորձենք հասկնալ «դիմադրութիւն» հասկացողութեան նշանակութիւնն ու անոր զանազան նրբութիւնները, մանաւանդ այս բառին տեղը մարդկային ողբերգութիւններու ընթացքին: Տալիա Օֆեր-ի եւ Լենոր Ջ. Վայցման-ի համաձայն. «Հրեաներուն համար վերապրիլը իմֆնիմ դիմադրութեան մնայուն աֆթ մըն էր, նկատի ունենալով որ նացիներուն թիրախը ամուսն ոչնչացումն էր»³⁶: Վայցման աւելի եւս կը խորանայ իր վերլուծումին մէջ եւ կը քննէ Վարչաւիոյ հրեաներուն պարագան, որոնք յաջողած էին փախուստ տալ կեթթոյէն, ուր նացիներուն հրահանգներով իրենց բոլոր կրօնակիցները խմբուած էին: Մեծամասնութեամբ կիւն այս փախստականները կը մնան քաղաքին արիական հատուածին մէջ ու երկար ու տաժանագին իրենց փորձառութեան ընթացքին, միշտ կ'աշխատին պահել հրէական իրենց ինքնու-

³⁶ Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (editors), *Women in the Holocaust*, Նիւ Հաւըն/Լոնտոն, 1998, էջ 171:

Թիւնը³⁷։ ՕՖերը իր կարգին դիտել կու տայ, որ կեթթոններու անտանելի պայմաններուն մէջ, կարգ մը կիներ վերապրելու համար հարկադրուած են սեռային յարաբերութիւններու դիմել։ Այսպէս, պոռնկութիւնը դարձած էր միջոց մը յարաբերաբար հանգիստ ապրող հրեայ տղամարդոց շարքին պաշտպաններ գտնելու³⁸։ Վայցման նկատել կու տայ որ դիմադրութեան այս հասկացողութիւնը կը հակադրուի Հոլոքոսթի աւանդական պատմագրութեան, ուր հակում կայ նացիներուն դէմ գործուած լոկ ուզմական աքթերը իսկապէս քաջ ու հերոսական քայլեր համարել։

Յարգելով հանդերձ իւրաքանչիւր կացութեան իւրայատուկութիւնները, հետաքրքրական կը գտնենք այստեղ զուգահեռ մը գծել Հայոց Գեղասպանութեան վերապրող կիներու ապրած փորձառութեան հետ։ Հերոսական հայուհիի տիպարը յաճախ կ'առնչուի այն կնոջ հետ, որ անապատի աւազին վրայ իր զաւակին հայկական այբուբենը սորվեցուցած է, անոր որ Ուրֆայի մէջ զէն ի ձեռին ու իր մահուան գնով դիմադրած է դահիճին, անոր որ բարձր ժայռին կատարէն ինքզինք Եփրատին մէջ նետած է՝ թուրքին ձեռքը չիյնալու ու չբռնաբարուելու համար։ Բայց խիզախութեան այս աքթերը չեն կրնար համատարած ըլլալ։ Կային նաեւ անոնք որոնք վճռած էին այս ողբերգութեան վերապրել, եւ կը կարծենք որ այս շարքին պատկանող կիները՝ հայուհիներուն մեծամասնութիւնը կը կազմէին։

Այստեղ գործ ունինք կացութեան մը հետ, ուր տղամարդիկ, կիներ ու երեխաներ կը փորձեն վերապրիլ մարդկային աղաւաղուած պայմաններու մէջ, ենթակայ ըլլալով բռնութեան ամէնէն բիրտ ձեւերուն։ Ի դէմս քանդուամի ու ոչնչացման այս մեքենային, վարուելակերպերը կրնան ըլլալ զանազան տեսակի ու իրարմէ տարբեր։ Ի մտի պէտք է ունենալ որ հարցը կը վերաբերի աղէտային կացութեան մը, ուր զոհերը ուժաթափ են ու անկարող պետական ոճրագործ ցանցին նկատմամբ. այնքան որ վախի զգացումը կը գերիշխէ անոնց միտքերուն վրայ եւ մահուան սպառնալիքը մնայուն կը հալածէ զանոնք։ Այս պայման-

³⁷ Lenore J. Weitzman, «Living on the Aryan Side in Poland : Gender, Passing, and the Nature of Resistance», in *Women in the Holocaust*, Նշուած աշխատութիւն, էջ 187-222:

³⁸ Dalia Ofer, «Gender Issues in Diaries and Testimonies of the Ghetto : The Case of Warsaw », in *Women in the Holocaust*, Նշուած աշխատութիւն, էջ 163:

ներուն մէջ, գործածուող միջոցները՝ վերապրելու կամ անարգանքէ ու նախատինքէ խուսափելու համար, յաճախ գեր-մարդկային են կամ պարզապէս ամենեւին չեն համապատասխաներ մարդկային սովորական արժէքներուն եւ խումբի մը, ընկերութեան մը աւանդական կենցաղին: Այստեղ հարց կրնանք տալ. ինչո՞ւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին, Օսմանեան կայսրութեան արաբական նահանգներուն մէջ կարելի էր գտնել աւելի քան հարիւր հազար վերապրողներ: Արդեօք այս սարսափի տարիներուն անոնք ենթակայ չեղա՞ն իրենց անձին, իրենց ընտանիքին ու իրենց ազգին դէմ անարգանքի ու վարկաբեկման: Կրնանք այս գծով կարգ մը հակիրճ օրինակներ նշել: Այսպէս, վերապրողներու վկայութիւնները ցոյց կու տան, որ Համայի, Հոմսի, Դամասկոսի, Քերեքի շրջանները տարագրուած հայերուն մեծ մասը՝ տղամարդ կամ կին, իսլամութիւնը ընդունած է վերապրելու համար: Ծիշդ է նաեւ որ այս մասսայական կրօնափոխութիւնները երեսանց կ'ըլլային, միջոցներ էին ժամանակ չահելու եւ ազատելու կրկին տարագրուելու վախէն՝ այս անգամ այնպիսի վայրեր, ուր մահը կրնար անխուսափելի ըլլալ: Տեղաբնիկ իսլամները իրենք եւս հաւատ չէին ընծայեր այս նոր հաւատափոխներուն անկեղծութեան վրայ, այնքան որ պատերազմի ամբողջ ընթացքին՝ կրօնափոխներուն ալ-սալամու ալալում-ին անոնք կը պատասխանէին մարհապա-ով, այս վերջինը ըլլալով նուազ կրօնական եւ աւելի շատ իւրաքանչիւր տեղաբնիկ քրիստոնեաներուն³⁹: Նոյն ժամանակներուն բազմաթիւ կիներ իսկական ստրուկներու նման գործած են օսմանեան բանակին հաշուոյն աշխատանքներու մէջ (իմալաթ հաճէ)՝ յատկապէս Հալէպի ու Դամասկոսի մէջ: Ստրկային այս վիճակն էր որ այս կիներուն թոյլ տուաւ վերապրելու եւ դէպի անապատ չղուելու: Ուրիշներ, տեսանք արդէն, կը գտնեն իսլամ պաշտպաններ, որոնք կ'ըլլան նաեւ իրենց ամուսինները: Անհատական կամ հաւաքական բնոյթի այս քայլերը անկասկած որ վերապրելու տրամաբանութեան արտայայտութիւններ են:

Միաժամանակ արդեօք բնական չէ՞ր որ նոյն այս հայերը սպասեն իրենց տառապանքին աւարտը, որպէսզի յետոյ կարենան միանալ իրենց ընտանիքին, իրենց խումբին, իրենց համայնքին, իրենց ազգային ընկերութեան: Պատերազմի աւարտէն անմիջա-

³⁹ ՕՏԵԱՆ, Ամիծեալ տարիներ, նշուած աշխատութիւն, թերթօն թիւ 129:

պէս ետք, շատ մը վերապրող հայեր առանց դժուարութեան յաջողեցան կտրել ետ դարձի այս ուղին: Ուրիշներ, այս պարագային սոյն յօդուածին քննարկման նիւթը եղած՝ յատուկ դասակարգի մը պատկանող կիներ, միեւնոյն ճանապարհին դիմեցին, բայց անոնք երբեմն իրենց հարազատ համայնքին դռները փակ գտան իրենց առջեւ:

Ի հարկէ, այստեղ պիտի չթուենք ու պիտի չվերլուծենք վերապրողներու բոլոր յատուկ պարագաները: Բայց եւ այնպէս իրողութիւն է որ, պատերազմին յաջորդող տարիներուն, Սուրիոյ, Պաղեստինի ու Իրաքի ցրուած այս հազարաւոր վերապրողներն էին, որոնք դարձան հայ ազգի վերակերտման հիմքը: Ռենան իրաւացիօրէն ըսած է. «Արդ, ազգի մը էութիւնն է որ անհատներ հաւաքակալ շատ մը քաներ ունենան, եւ նաեւ՝ շատ մը քաներ մոռցած ըլլան»⁴⁰: Կ'եզրափակենք դիտել տալով, որ վերապրողներուն փորձառութիւններուն ուսումնասիրութիւնը - եւ ասոնց շարքին այն կիներուն ու աղջիկներուն պարագան, որոնք հարկադրուած էին պոռնկանալու կամ բռնաբարումէ ու իսլամի հետ ամուսնութենէ սերած զաւակներու ծնունդ տուած էին - առիթ կու տայ հասկնալու թէ ինչպէ՞ս, ի՞նչ պայմաններու տակ բազմաթիւ անձեր վերապրեցան Ադէտը. նոյն այս վերապրողներէն սեռած սերունդներն են, որոնք այսօր կը կազմեն հայկական Սփիւռքի մեծամասնութիւնը, ինչպէս նաեւ կարելորդ հատուած մը Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիներուն:

ՎԱՀԷ ԹԱՇՃԵԱՆ*

⁴⁰ Ernest Renan, «Qu'est-ce qu'une nation ?» (արտասանուած ճառ՝ Սորպոնի մէջ, 1882 Մարտ 11), Փարիզ, 1882:

* Գիտաշխատող Պերգինի Zentrum für Literatur- und Kulturforschung-ի (ZfL) մէջ:

Gender and Nationalism: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide

VAHE TACHJIAN

(summary)

This essay focuses on the process of “rebuilding” the Armenian nation in the newly constituted states of the Middle East (Syria, Lebanon, Palestine, and Irak) in the immediate aftermath of the World War. These efforts were centered on the two largest sectors of the population to have survived the Catastrophe, orphans and famililess (or widowed) women. The essay examines the ideology of “national reconstruction” and some of its internal contradictions. It pays particular attention to both Armenian women who married Moslems during the deportations and the children born of these marriages, as well as to Armenians who turned to prostitution to survive in the complex conditions prevailing in this period.

The author had made use of extensive, previously neglected archival material in writing this essay: for example, correspondence by some of the principal actors, reports written during the process of locating and rounding up Armenian orphans, and documents that shed light on life within the walls of orphanages and women’s shelters.